

JAN ZANDEE, *Death as an Enemy according to ancient Egyptian Conceptions* (Studies in the History of Religions (Supplements to NVMEN), 5). E. J. Brill, Leiden 1960. XXII + 344 blz., gebonden f 34.—

Dit boek is het tweede proefschrift van Dr. Zandee, die in 1948, eveneens te Leiden, in de theologische faculteit promoveerde op een proefschrift *De hymnen van Amon van Papyrus Leiden I 350*. Vanouds is de studie der godsdienstgeschiedenis in Nederland verbonden met de egyptologie. Zandee heeft deze band versterkt door een filologisch onderzoek te publiceren, dat van groot belang is voor de godsdiensthistorici, daar het woorden en uitdrukkingen behandelt, die betrekking hebben op de dood. Bekend is, dat de Egyptenaren geloofden aan het leven uit de dood (Kristensen). 'This faith being strong in Egypt does not alter the fact that utterances, which show fear of death, occur in the texts. They even form the background against which the pronouncements about resurrection and life must be seen', aldus de auteur (p. 1). Een groot aantal van deze uitspraken uit pyramide-teksten, dodenboeken en 'coffin-texts' heeft de auteur systematisch verzameld en bewerkt met grote voorzichtigheid en filologische nauwgezetheid — een enorme prestatie. De teksten zijn vaak raadselachtig; van sommige is nog geen vertaling gepubliceerd, van andere is de bestaande vertaling onbetrouwbaar. De schrijver heeft dus pionierswerk verricht en vertalingen soms, stilzwijgend, belangrijk gecorrigeerd. Hij blijft niet aan de letter hangen; door bijv. de teksten omgekeerd en van achteren naar voren te lezen komt hij 'achter' de waarheid van geloofsuitspraken over opstanding en leven, bij de anthropologische vooronderstellingen: de vrees voor de dood. Van daaruit wordt de preoccupatie met het leven na en uit de dood, dat met het sacrale koningschap wel eens het unieke van de egyptische religie genoemd wordt, opeens verrassend nieuw verstaanbaar. Voorzover wij ons als theologen bezighouden met de godsdienst in de zin van godsdiensten en het chris-

telijk geloof, maakt deze dissertatie ons wel duidelijk dat we t.a.v. Egypte niet meer kunnen spreken van een 'vage' herkenning van de prikkel des doods.

De vrees voor de dood neemt verschillende vormen aan. (A) Dood als zodanig in tegenstelling tot het leven wordt gevreesd. Het dodenrijk, dat doet denken aan sjeoolvoorstellingen der semietische volken (vgl. Stelling I), is een plaats, waar normaal leven niet mogelijk is. De dode wordt gescheiden van het goede leven op aarde en moet (B) een gevaarlijke reis maken, belaagd door dieren, mensen, goden en demonen. Hij kan gevangen genomen, verbrand worden - het hellevuur is niet een beeld van eeuwige pijniging, maar van vernietiging; hij kan verminkt, in stukken gesneden, gekookt, verslonden, kortom voor eeuwig vernietigd worden. De Egyptische priester schijnt geweten te hebben, dat hij over de dood slechts kon spreken in beelden, die aan het leven ontleend zijn. Naast een tekst over demonen die leven van bloed en ingewanden, citeert Zandee een tekst, waarin demonen vermeld worden 'who live on the immaterial food of the lamentations uttered by condemned sinners, who are tortured', (p. 159s., vgl. ook p. 181). (C) Tenslotte vreesde de Egyptenaar te moeten verschijnen in een dodengericht, waar hij geoordeeld en ook gestraft wordt wegens vergane zonden. Bekend is de vrees om voor de tweede maal te sterven (*m t m w h m*). Dat heeft betrekking op de vernietiging van die delen der persoonlijkheid, die het voortbestaan na de dood verzekerden (vgl. Stelling II). Het wordt ons echter niet duidelijk of dit het gevolg is van het dodengericht (p. 186s.), of dat het toch één van de dreigende gevaren in het hiernamaals is, waar de schrijver het onder rangschikt. We kunnen het hem echter moeilijk verwijten, dat de systematische rangschikking van de angsten voor de dood niet altijd gelukt is. Het onderwerp leent er zich niet bijzonder toe.

Tenslotte worden de voorstellingen van de onderwereld in de latere demotische literatuur en de straffen in het hiernamaals volgens christelijk-koptische bronnen behandeld. Slechts weinig van de uitsluitend oud-egyptische gedachten zijn daarin volgens schrijver terug te vinden.

Onder de 'beings to be feared' noemt de schrijver terecht de god Seth. Kristensen heeft ons geleerd Seth als een 'testcase' te beschouwen t.a.v. de vraag of de dood als een vriend of als een vijand opgevat is. We hadden daarom gaarne gezien dat de auteur Seth iets omzichtiger behandeld had, zoals bijv. de god Sjoe, de volgende in de rij van gevaarlijke wezens. Immers, volgens pyramideteksten en Coffintexts openbaarde Seth zich niet alleen als de grote belager, zoals in de Osirismythe, maar ook als helper en beschermer van de dode. 'The monistic conception is based on religious reflection', zegt dr. Zandee (p. 1). Het geloof in goden vooronderstelt echter reeds 'religious reflection'. Daarom moeten we in godengestalten van een polytheïstische religie, wanneer ze belangrijk genoeg zijn om gevaarlijk te kunnen worden - en dat is Seth in elk geval buiten de Osirismythe - rekening houden met monistische trekken. De gestalte van Seth is zeer complex. Schrijver vestigt trouwens in ander verband (p. 72s.) de aandacht op teksten die spreken van de woeste stormgod Seth als heer van de wind, die de doden - die soms in ademnood verkeren - lucht geeft.

Slechts in zeer bepaalde gevallen zal men *mt* (sterven) kunnen interpreteren als 'non being', 'ceasing to exist' (p. 46). De Egyptenaar kende in het algemeen de *mtw* naast de *zhw*, een bepaalde wijze van zijn toe. Men kan levend van de aarde weggaan, maar ook terwijl men gestorven is (Pyr 134a).

Deze opmerkingen - er zouden er meer te maken zijn - doen niets af aan de waarde van deze dissertatie. Een ieder, die dit werk gebruiken wil - en dat zullen er velen zijn - zal het als een ernstige handicap ondervinden dat er geen registers zijn opgenomen. De vertaalster, mevrouw W. F. Klasens, komt een woord van lof toe. Zij heeft een belangrijke nederlandse bijdrage voor de internationale egyptologie en godsdienstwetenschap toegankelijk gemaakt.

Groningen, juni 1961

H. TE VELDE